

ARDAHAN’IN DAMAL İLÇESİNDE BULUNAN TÜRKMEN ALEVİLERİNE AİT BEZEMELİ MEZAR TAŞLARI VE TÜRK SANATINDAKİ YERİ

DECORATED TOMBSTONES BELONGING TO TURKMEN ALEVI IN DAMAL
DISTRICT OF ARDAHAN AND THEIR IMPORTANCE IN TURKISH ART

AHMET ŞEN*

Sorumlu Yazar

Öz

Sultan Alparslan’ın 1064 yılında Ani’nin fethiyle başlattığı Anadolu fetih hareketi 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi ile başlamış; bu süreç içerisinde hızlıca Türk hâkimiyetine geçen Kars, Ardahan ve çevresi Anadolu Türk Beyliklerinin yeni yerleşim yeri haline gelmiştir. Böylece Türk-İslam kültürüyle şenlenen bölge süreç içerisinde Türk kültürünün geliştiği ve zenginleştiği bir yer olmuştur. Ardahan’ın Kafkasya ile olan komşuluğu ve Anadolu’ya geçişte bir köprü görevi görmesi yöredeki sanat çeşitliliğini de etkilemiş bu durum bölgede çok kültürlü bir sanatın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Selçuklu döneminden günümüze kadar ulaşabilen çok sayıda taşınır ve taşınmaz sanat eseri bunun bir kanıtı niteliğindedir. Hiç şüphesiz bu sanat eserlerin biri de yazılı ve görsel belge niteliği taşıyan tarihi mezar taşlarımızdır. Damal mezar ve mezar taşları; üzerlerinde barındırdığı bitkisel, geometrik, nesnel ve figürlü süslemeler açısından bizlere önemli veriler sunmaktadır. Bazen Anadolu’daki diğer örneklerle benzerlik gösteren bu süslemeler bazen de sadece yöreye özgü ünik karakter göstermektedir. Tespit edilen mezar taşlarındaki; atlı kahraman asker, hançer, kılıç, tüfek, tabanca, çarkıfelek ve çeşitli günlük kullanım eşyalardan oluşan süsleme detayları bölgedeki mezar taşlarında sıklıkla rastladığımız süslemeler arasında yer alır. Bunların dışında bölgedeki kültürel çeşitliliğin de mezar taşlarına yansıdığı görülmektedir. Özellikle Alevi vatandaşlarımızın mezar taşlarında görülen ibrik, leğen, bardak vb. nesnel süslemelerin yöreye özgü süsleme öğeleri olduğu söylenebilir. Bütün bu süsleme kompozisyonlarının altında farklı ikonografik anlamlar yatmaktadır. Söz konusu bu süsleme elemanları ölen kişinin inancı ve yaşamış olduğu hayat hakkında bizlere kısa ipuçları vermektedir. Bu çalışmada Ardahan’ın Damal ilçesi Aşağıgündüş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada tespit edilen Türkmen Alevilerine ait bezemeli mezar ve mezar taşı örnekleri ele alınmış olup söz konusu örnekler; mezar tipi, mezar taşı formu, başlık biçimi ve süsleme özellikleri açısından değerlendirilmiştir. Son olarak ele aldığımız mezar ve mezar taşları bir değerlendirmeye tabi tutularak yöredeki mezar taşlarının Türk sanatındaki yeri ve önemi tespit edilmeyle çalışılmıştır.

Araştırma Makalesi / Künye: ŞEN, Ahmet. “Ardahan’ın Damal İlçesinde Bulunan Türkmen Alevilerine Ait Bezemeli Mezar Taşları ve Türk Sanatındaki Yeri”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Özel Sayı 1 (Ağustos 2026), s. 37-63. <https://doi.org/10.60163/tkhecbva.1626380>

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kars, Türkiye, ahmet4235@gmail.com. <https://orcid.org/0000-0002-7026-2976>

Anahtar Kelimeler: Ardahan, Damal, Mezar, Mezar Taşı, Süsleme.

Abstract

The Anatolian conquest movement initiated by Sultan Alparslan with the conquest of Ani in 1064 was crowned with the Malazgirt Victory in 1071; Kars, Ardahan and its surroundings, which quickly came under Turkish rule in this process, became the new settlement of Anatolian Turkish principalities. Thus, the region, which was enlivened with Turkish-Islamic culture, became a place where Turkish culture developed and enriched in the process. Ardahan's neighbourhood with the Caucasus and acting as a bridge to Anatolia also affected the diversity of art in the region and this situation paved the way for the formation of a multicultural art in the region. Many movable and immovable works of art that have survived from the Seljuk period to the present day are proof of this. Undoubtedly, one of these works of art is our historical tombstones, which are written and visual documents. Damal graves and tombstones offer us important data in terms of the floral, geometric, object and figural ornaments on them. These decorations, which sometimes show similarities with other examples in Anatolia, sometimes show a unique character unique to the region. On the gravestones identified; ornamental details consisting of a heroic soldier on horseback, dagger, sword, sword, rifle, rifle, pistol, wheel of fortune and various daily use items are among the ornaments that we frequently encounter on the gravestones in the region. Apart from these, it is seen that the cultural diversity in the region is also reflected on the tombstones. It can be said that the ornaments with objects such as pitchers, basins, cups, etc. seen especially on the tombstones of Alevi citizens are ornamental elements specific to the region. All these ornamental compositions have different iconographic meanings. These ornamental elements give us brief clues about the belief and life of the deceased. In this study, decorated tombs and gravestones belonging to Turkmen Alevis identified during our research in the Aşağıgündeş and Burmadere villages of Ardahan's Damal district are discussed and these examples are evaluated in terms of grave type, tombstone form, headgear form and ornamentation features. Finally, the graves and tombstones we have discussed are subjected to an evaluation and the place and importance of the tombstones in Turkish art in the region are tried to be determined.

Key Words: Ardahan, Damal, Grave, Tombstone, Ornament.

Giriş

Ardahan iline yaklaşık 50 km. uzaklıkta yer alan Damal, güneyde Hanak, doğuda Çıldır ve Gürcistan, kuzeyde ise Posof ile çevrili olup; yöre, tarih boyunca, Orta Asya'dan göç eden Türk boylarının geçiş güzergâhı olmuştur. (Gündoğdu, 2000, 6) Bölge, Perslerin, Romalıların, Bizanslıların, Türklerin daha sonraki yıllarda da Gürcülerin, Rusların ve tekrar Türklerin hâkimiyetinde kalmıştır (Konukçu, 1999, 15; Hallaçoğlu, 1991, 350). Tarihte, Posof Sancağına bağlı Kur'a ya da Meşe adı ile anılan yöre, 1064 yılında Alparslan tarafından Selçuklu topraklarına katılmıştır (Kırzioğlu, 1953, 29; M. Arslan, 2021, 13). Akkoyunlu Uzun Hasan döneminde, Maraş yöresinden gönüllü olarak getirilip bölgeye yerleştirilen Dulkadirli Türkmenleri, kendi gelenek ve göreneklerini burada sürdürmüşlerdir (Sümer, 1999, 194). Ardahan Kanuni Sultan Süleyman devrinde Osmanlı topraklarına katılmış ve bu dönemde Erzurum eyaletine bağlı bir sancak merkezi haline getirilmiştir (Konukçu, 1999, 54; Aydın, 1998, 272). Geçtiğimiz 27 Mayıs 1992 yılına kadar Kars'a bağlı bir ilçe merkezi olan Ardahan'ın bu yılında il olmasıyla kasaba statüsünde olan Damal da ilçe olmuştur (Gündoğdu, 2000, 4).

Engabeli bir arazi yapısına sahip Damal'ın etrafı tepelerle çevrili olup yöre insanının geneli Hüseyini-Bektaşî inancına sahiptir. Ardahan'da Aleviler özellikle Ardahan'ın Damal ilçesinde yoğunlaşmışlardır. Damal Alevileri kendilerini Türkmen olarak tanımlamakta ve Kahramanmaraş'tan (Maraş-Altın) bu bölgeye geldikleri varsayılmaktadır (Kırzioğlu, 1964, 3495). Alevilik ve Orta Asya Türk kültürünü günümüzde devam ettiren Damal Türkmenleri, kültürlerini mezar taşlarına da nakşetmiş çeşitli sembol, motif ve figürlerle Türkmen kimliklerini yansıtmışlardır.

Bu makalede, 2023 Kasım ayında Damal ilçe merkezi ve köylerinde yaptığımız araştırmada tespit edilen Türkmen Alevilerine ait bezemeli mezar ve mezar taşı örnekleri ele alınmış olup söz konusu örnekler; mezar tipi, mezar taşı formu, başlık biçimi ve süsleme özellikleri açısından değerlendirilmiştir. Yapılan araştırmada Ardahan'ın Damal ilçesi Burmadere köyü mezarlığında 4, Aşağıgündeş köyü mezarlığında 4 olmak üzere toplamda 8 adet geleneksel yöntemlerle yapılmış mezar tespit edilmiştir. Mezarlıklar içerisinde yer alan diğer mezar ve mezar taşları modern malzeme ve endüstriyel yapım teknikleri kullanılarak meydana getirildiği için kataloğa dâhil edilmemiştir. Ele aldığımız mezar ve mezar taşları genel olarak 19 ve 20. yüzyıla tarihlenmektedir. Gerek Burmadere gerekse Aşağıgündeş köyünde yaşayan vatandaşlarımızın tamamı Alevi inancına sahip Türkmenlerden oluşmaktadır. Köyün dini önderleriyle (dedeler) yapılan görüşmelerde araştırmaya konu mezarlar içinde meftun bulunan kişilerin de yaşadığı dönemin Alevi inancına sahip önderleri veya Ermeni mezalimi şehitleri olduğu anlaşılmıştır. Mezar taşı kitabelerinde geçen ibareler bu verileri desteklemektedir. Araştırmamızda yöntem olarak; mezar ve mezar taşlarının tespiti, fotoğraflanması, üzerlerindeki detayların daha net bir şekilde görülebilmesi için çizimlerinin yapılması ve kitabe bölümlerinde Osmanlı Türkçesiyle yazılmış yazıların günümüz Türkçesine çevrilmesi gibi aşamalar izlenmiştir. Son olarak ele aldığımız mezar ve mezar taşları karşılaştırmaya tabi tutulmuş olup yöredeki mezar taşlarının Türk sanatındaki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Ardahan'ın Damal İlçesinde Bulunan Türkmen Alevilerine Ait Bezemeli Mezar Taşları

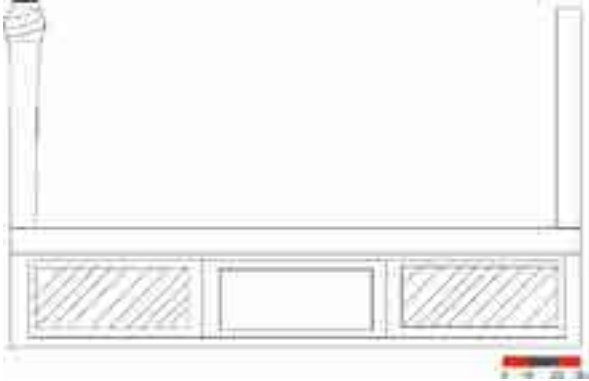
1.1. Livan Ağa'nın R. 1348/M. 1932 Tarihli Mezarı

Ardahan'ın Damal ilçesi, Aşağıgündeş köyü mezarlığında bulunan mezar, tip olarak çatma sandık (lahit) mezar grubuna girer. Günümüze baş ve ayak şahideleri ulaşmıştır ve şahideler dikili vaziyettedir (**Şekil 1, 2**). Baş şahide, başlıklı ve soyut insan formu bir gövdeye sahiptir. Baş şahide tıpkı peleriniyle oturur şekilde tasvir edilmiş bir insan heykeli şeklindedir. Ağız, göz ve burun detayları ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Mezar taşı bu haliyle Bektaşî şeyhlerini hatırlatmaktadır (**Şekil 3**). Ayrıca baş şahidenin mezara bakan yüzeyinde Ayyıldız motifi bulunur. Başlık bölümü oval formu olup destarlı kubbeli kalafat olarak adlandırılan kavuk türüne girer. Destarlar kavuğu saracak şekilde çapraz olarak dilimli bir şekilde atılmıştır. Çatma sandık (lahit) mezarın güney dış yüzeyinde rika hatla yazılmış beş satırlık kitabe metninde “*fani dünya sana bel mi bağlanır. Hani bizden evvel gelenler? Ölüm vardır Livan Ağa zadem git git gör hadi. R. 1348/M. 1932*” yazmaktadır (**Şekil 4**). Ayak şahidesi, yuvarlak kemerli, yukarıdan aşağı doğru daralan düşey dikdörtgen

formlu bir gövdeye sahip olup üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır (Şekil 1).

Şekil 1: Livan Ağa'nın R. 1348/M. 1932 Tarihli Çatma Sandık (Lahit) Mezarı Genel Görünümü

Şekil 2: Livan Ağa'nın R. 1348/M. 1932 Tarihli Çatma Sandık (Lahit) Mezarı Çizimi

Şekil 3: Livan Ağa'nın R. 1348/M. 1932 Tarihli Heykel Formlu Mezar Baş Şahidesi

فانی دنیا سکا بلمی باغلانور
خانی بزدن اول کنلر
اولوم وردرلوان اغا
زدم کد کر حدء
اولومو یالانله ۱۳۴۸

Şekil 4: Livan Ağa'nın R. 1348/M. 1932 Tarihli Çatma Sandık (Lahit) Mezarı
Güney Dış Yüzeyinde Bulunan Osmanlıca Yazıt

1.2. Abdil Beyin R. 1335/M. 1919 Tarihli Mezarı

Ardahan'ın Damal ilçesi, Aşağıgündeş köyü mezarlığında bulunan mezar, tip olarak çatma sandık (lahit) mezar grubuna girer. Günümüze baş ve ayak şahideleri ulaşmıştır ve şahideler dikili vaziyettedir (**Şekil 5**). Baş şahide, başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru genişleyen düşey dikdörtgen prizma formu bir gövdeye sahiptir. Ayrıca baş şahidenin mezara bakan yüzeyinde belinde hançeriyle tasvir edilmiş başsız ve kaftan kıyafetli bir insan tasviri ile bir adet tüfek tasviri bulunmaktadır. Başlık bölümü, yuvarlak başlıklı, çapraz eğimde düşey dilimli sarık (sarıklı zuhaf alayı askeri başlığı) olarak adlandırılan serpuş türündedir. Destarlar çapraz olarak dilimli bir şekilde atılmış ve düşey şeritler şeklinde son bulmuştur. Baş şahidenin dış yüzeyinde rika hatla yazılmış dört satırlık kitabe metninde “*Köse Abdil bin Şimşir R. 1335/M. 1919*” yazmaktadır (**Şekil 6**). Ayak şahidesi, üçgen ya da ters “V” tepelikli ve alınlıklı, yukarıdan aşağı doğru daralan düşey dikdörtgen formu bir gövdeye sahip olup mezar taşının dış yüzeyinde Alevi/Bektaşî litürjik malzemelerinden olan ibrik, leğen ve bardak tasvirleri görülmektedir (**Şekil 7**). Çatma sandık (lahit) mezarın güney dış yüzeyinde ise tabanca, hançer ve mermilik tasvirleri yer alır (**Şekil 5**).

Şekil 5: Abdil Beyin R. 1335/M. 1919 Tarihli Çatma Sandık (Lahit) Mezarı

Şekil 6: Abdil Beyin R. 1335/M. 1919 Tarihli Baş Şahidesi

Şekil 7: Abdil Beyin R. 1335 M. 1919 Tarihli Ayak Şahidesi

1.3. Hasip Beyin R. 1354/M. 1938 Tarihli Mezarı

Ardahan'ın Damal ilçesi, Aşağıgündüş köyü mezarlığında bulunan mezar, tip olarak çatma sandık (lahit) mezar grubuna girer. Günümüze baş ve ayak şahideleri ulaşmıştır ve şahideler dikili vaziyettedir (**Şekil 8**). Baş şahide, başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen prizma formu bir gövdeye sahiptir. Ayrıca baş şahidenin mezara bakan yüzeyinde Arapça sayılarla ölüm tarihi olan 1354 okunmaktadır. Başlık bölümü hamidiye kalıplı sarıklı fes olarak adlandırılan fes türüne girer. Destarlar fesi saracak şekilde yatay olarak atılmıştır (**Şekil 8**). Ayak şahidesi, üçgen ya da ters “V” tepelikli ve alınlıklı, yukarıdan aşağı doğru daralan düşey dikdörtgen formu bir gövdeye sahip olup mezar taşının dış yüzeyinde Alevi/Bektaşî litürjik malzemelerden olan ibrik, leğen ve bardak tasvirleri görülmektedir (**Şekil 10**). Çatma sandık (lahit) mezarın güney dış yüzeyinde ise kabartma şeklinde uygulanmış tabanca tasviri ve Latin harflerle yazılmış Hasip ismi yer alır (**Şekil 8**).

Şekil 8: Hasip Beyin R. 1354 M. 1938 Tarihli Çatma Sandık (Lahit) Mezarı

Şekil 9: Hasip Beyin R. 1354 M. 1938 Tarihli Baş Şahidesi

Şekil 10: Hasip Beyin R. 1354 M. 1938 Tarihli Ayak Şahidesi

1.4. Halil Beyin R. 1357/M. 1941 Tarihli Mezarı

Ardahan'ın Damal İlçesi, Aşağı Gündeş köyü mezarlığında bulunan mezar, tip olarak çatma sandık (lahit) mezar grubuna girer. Günümüze baş ve ayak şahideleri ulaşmıştır ve şahideler dikili vaziyettedir (Şekil 11). Baş şahide, başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru genişleyen düşey dikdörtgen prizma formu bir gövdeye sahiptir. Başlık bölümü Hamidiye kalıplı fes olarak adlandırılan fes türüne girer (Şekil 12). Ayak şahidesi, üçgen ya da ters “V” tepelikli ve alınlıklı, yukarıdan aşağı doğru genişleyen düşey dikdörtgen formu bir gövdeye sahip olup mezar taşının dış yüzeyinde Alevi/Bektaşî litürjik malzemelerden olan tepsî ve bardak tasvirleri görülmektedir (Şekil 13). Çatma sandık (lahit) mezarın güney dış yüzeyinde ise kabartma şeklinde uygulanmış tüfek, mermilik tasvirleri ve Arap alfabesiyle yazılmış Halil ismi ile ölüm tarihi olan 1357 tarihi yer alır (Şekil 11).

Şekil 11: Halil Beyin R. 1357 M. 1941 Tarihli Çatma Sandık (Lahit) Mezarı

Şekil 12: Halil Beyin R. 1357 M. 1941 Tarihli Baş Şahidesi

Şekil 13: Halil Beyin R. 1357 M. 1941 Tarihli Ayak Şahidesi

1.5. İsmail Beyin R. 1333/M. 1917 Tarihli Mezarı

Ardahan'ın Damal İlçesi, Burmadere köyü mezarlığında bulunan mezar, tip olarak çatma sandık (lahit) mezar grubuna girer. Günümüze baş ve ayak şahideleri ulaşmıştır ve şahideler dikili vaziyettedir (**Şekil 14**). Baş şahide, başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru kademeli olarak genişleyen bir gövdeye sahiptir. Başlık bölümü yuvarlak formu ve sadedir (**Şekil 14**). Ayak şahidesi, üçgen ya da ters "V" tepelikli ve alınlıklı, yukarıdan aşağı doğru genişleyen düşey dikdörtgen formu bir gövdeye sahip olup üzerinde herhangi bir süsleme ögesi bulunmamaktadır (**Şekil 14**). Lahidin güney dış yüzeyinde hayat ağacı, kılıç, muska motifleri ile atının üzerinde miğferli bir süvari ve atın yularını çeken başsız bir melek tasviri yer almaktadır. Söz konusu tasvirler bu haliyle adeta mezarda yatan kişinin dünyadan ahirete olan yolculuğunu ikonografik olarak canlandırmaktadır. Yine bu mezarın da lahit yüzeyinde Alevi/Bektaşî litürjik malzemelerden olan ibrik, leğen tepsisi ve bardak tasvirleri görülmektedir. Ayrıca lahit yüzeyinde Arap alfabesiyle yazılmış İsmail adı ve ölüm tarihi olan 1333 tarihi okunabilmektedir (**Şekil 15**).

Şekil 14: İsmail Beyin R. 1333 M. 1917 Tarihli Çatma Sandık (Lahit) Mezarı

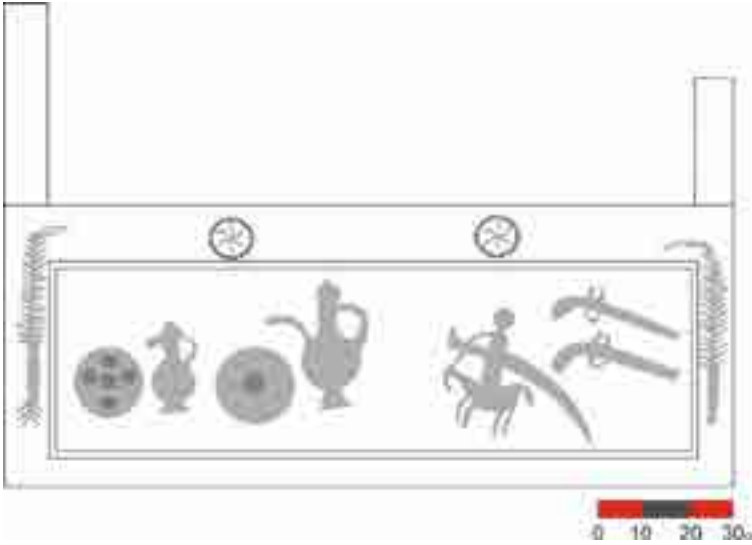
Şekil 15: İsmail Beyin R. 1333 M. 1917 Tarihli Çatma Sandık (Lahit) Mezarı Süsleme Detayları

1.6. İsimsiz Mezar

Ardahan'ın Damal İlçesi, Burmadere köyü mezarlığında bulunan mezar, tip olarak çatma sandık (lahit) mezar grubuna girer. Günümüze baş ve ayak şahideleri ulaşmıştır ve şahideler dikili vaziyettedir (**Şekil 16**). Baş şahide, başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru kademeli olarak genişleyen bir gövdeye sahiptir. Başlık bölümü yuvarlak formu ve sadedir (**Şekil 18**). Ayak şahidesi, üçgen ya da ters “V” tepelikli ve alınlıklı, yukarıdan aşağı doğru genişleyen düşey dikdörtgen formu bir gövdeye sahip olup üzerinde herhangi bir süsleme ögesi bulunmamaktadır (**Şekil 19**). Lahdin güney dış yüzeyinde hayat ağacı (serlvi), tabannca, çarkıfelek motifleri ile atının üzerinde kılıçlı bir süvari tasviri yer almaktadır. Söz konusu tasvirler mezarda yatan kişinin yiğitliğini ve dünyadan ahirete olan yolculuğunu ikonografik olarak canlandırmaktadır. Yine bu mezarın da lahit yüzeyinde Alevi/Bektaşî litürjîk malzemelerinden olan ibrik, leğen tepsî, sürâhi ve bardak tasvirleri görülmektedir. Gerek şahide yüzeylerinde gerekse lahit yüzeyinde herhangi bir yazı ya da tarihe rastlanılmamıştır. Süsleme özellikleri ve yapım tekniği göz önünde bulundurulduğunda mezar 20. yüzyılın başına tarihlendirilebilir (**Şekil 17**).

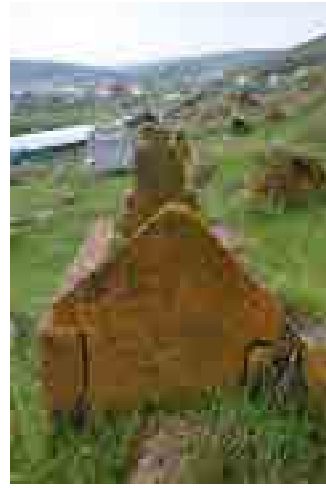
Şekil 16: İsim ve Tarihi Tamamen Silinmiş Çatma Sandık (Lahit) Mezar Süsleme Detayları

Şekil 17: İsim ve Tarihi Tamamen Silinmiş Çatma Sandık (Lahit) Mezar Süsleme Detayları

Şekil 18: Baş Şahide

Şekil 19: Ayak Şahide

1.7. Rıza Beyin R. 1338/M. 1922 Tarihli Mezarı

Ardahan'ın Damal ilçesi, Burmadere köyü mezarlığında bulunan mezar, tip olarak çatma sandık (lahit) mezar grubuna girer. Günümüze baş ve ayak şahideleri ulaşmıştır ve şahideler dikili vaziyettedir (Şekil 20). Baş şahide, başlıklı ve düşey dikdörtgen formlu bir gövdeye sahiptir. Ayrıca baş şahidenin mezara bakan yüzeyinde üst kısımda bir Ayyıldız motifi ile *makberi boyadı Mustafa Efendi sene 1338* ibareleri yer alır. Bu yazıdan mezarın yapımı ve boyanma işleminin R. 1338/M.1922 yılında Mustafa Efendi adlı bir kişi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Baş şahidenin dış yüzeyinde ise mezarda yatan kişinin yiğitliğini ya da savaşı kişiliğini gösteren kılıç, tüfek ve mermilik kuşağı yer alır. Baş şahide bu görünümüyle adeta soyut bir insan heykeline benzemektedir. Başlık bölümü uzun ve kavisli şekilde olup kalpak olarak adlandırılan serpuş türüne girer (Şekil 21). Ayak şahide sivri tepelikli ve düşey dikdörtgen formlu bir gövdeye sahip olup üzerinde herhangi bir süsleme ögesi bulunmamaktadır. Çatma sandık (lahit) mezarın güney dış yüzeyinde ise çizgisel şekilde uygulanmış ağaçlar arasında bir ev tasviri ile *min meallah İmam Zeynel Abidin semada sultan kim ey Gazi zadelerden Rıza Agdı[Adıgöl] bin Mustafa gözü kızıl zade* ibareleri yer alır (Şekil 20). Ayrıca mezarın üzerine sonradan ilave edilen mermer levhada; “1919 ve 1921 tarihleri arasında mücadele günlerinde halkı için yaramaz insanlar tarafından şehit edilmiştir. Ruhuna Fatiha” şeklinde bir yazı yer almaktadır (Şekil 22). Bütün bu veriler göz önünde bulundurulduğunda mezarda metfun Rıza Bey için şunlar söylenebilir. Rıza Bey, kitabede geçen İmam Zeynel Abidin (Hz. Hüseyin'in oğullarından olup 12 imamdan dördüncüsüdür) isminden de anlaşılacağı üzere Alevi/Bektaşî inanışına mensup bir kişi olup 1919–1921 yılları arasında Ermeni çeteleriyle yapılan mücadeleler esnasında şehit düşmüştür. Mezarı ise yine kitabeden de anlaşıldığı üzere babası Mustafa Efendi tarafından 1922 yılında yaptırılmıştır.

Şekil 20: Rıza Beyin R. 1338 M. 1922 Tarihli Çatma Sandık (Lahit) Mezarı

Şekil 21: Rıza Beyin R. 1338 M. 1942 Tarihli Baş Şahidesi

Şekil 22: Rıza Beyin R. 1338 M. 1922 Tarihli Çatma Sandık (Lahit) Mezarına Sonradan Eklenmiş Mermer Pano

1.8. Aziz Beyin R. 1344/M. 1928 Tarihli Mezarı

Ardahan'ın Damal ilçesi, Burmadere köyü mezarlığında bulunan mezar, tip olarak çatma sandık (lahit) mezar grubuna girer. Günümüze baş ve ayak şahideleri ulaşmıştır ve şahideler dikili vaziyettedir (**Şekil 23**). Baş şahide, başlıklı ve düşey dikdörtgen formlu bir gövdeye sahiptir. Ayrıca baş şahidenin mezara bakan yüzeyinde üst kısımda bir Ayyıldız motifleri ile *lâ ilâhe illallah Muhammed ün Resûlullah* ibareleri yer alır. Baş şahidenin dış yüzeyinde ise yine üst kısımda Ayyıldız motifleri ve *1344 makberi boyadı oğlu Zeynel Abidin bin Aziz* ibareleri yer alır Başlık bölümü hamidiye kalıplı sarıklı piyade fesi türündedir. Destarlar fesi saracak şekilde yatay olarak atılmıştır (**Şekil 24**). Ayak şahide sivri tepelikli ve düşey dikdörtgen formlu bir gövdeye sahip olup üzerinde herhangi bir süsleme ögesi bulunmamaktadır. Lahdin güney dış yüzeyinde muska motifleri ve geometrik geçmeler süsleme ögesi olarak kullanılmıştır. Ayrıca lahidin güney dış yüzeyinde rika hatla yazılmış dört satırlık kitabe metninde *Aziz Ağa Allah rahmet eylesin* ibaresi okunabilmektedir (**Şekil 23**).

Şekil 23: Aziz Beyin R. 1344 M. 1928 Tarihli Çatma Sandık (Lahit) Mezarı

Şekil 24: Aziz Beyin R. 1344 M. 1928 Tarihli Baş Şahidesi

Şekil 25: Aziz Beyin R. 1344 M. 1928 Tarihli Ayak Şahidesi

2. Karşılaştırma ve Değerlendirme

2.1. Mezar Türleri

Türk İslam mezar geleneği içerisinde birçok farklı mezar tipi görülmektedir. Bunlardan en yaygın olarak kullanılanları sırasıyla; toprak mezar, çerçeve mezar, çatma sandık (lahit) mezar, pehleli (kapaklı) mezar, sanduka mezar ve akıt (oda) mezarlardır. Ardahan'ın Damal ilçesi Aşağıgündüş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada mezarların tamamının çatma sandık (lahit) mezar şeklinde yapıldığı görülmüştür (**Şekil 1, 3, 8, 14, 16, 20, 23**). Yekpare taş ya da mermer parçalarının bir araya getirilmesiyle oluşturulan bu mezar tipinde lahidin kısa kenarlarında ayak ve baş şahideleri bulunur. Sandığın içi çoğu zaman belirli bir seviyeye kadar toprakla doldurulmaktadır. Bu tipte yapılmış mezarların Osmanlı mezar geleneğine 15. yüzyılda girdiği ve cumhuriyet devrine kadar kullanıldığı bilinmektedir (Çal, Ataoğuz Çal, 2008, 5; Tibet vd., 1996).

Damal dışında bu mezar tipinin benzer örneklerine; Ödemiş'te (Yılmaz, 2013, 550), Kuşadası'nda (Varol, 2019, 1131), Üsküp İsa Bey Cami Haziresinde (Tuncel, 2005, 107), Giresun'da (Çal, İltar, 2010, 14), Boyabat'ta (Çal, 2015, 118), Rize'de (Hanoğlu, 2015, 1879), Edirne'de (M. Arslan, 2007, 482), Bursa Emir Sultan Mezarlığında (Çakar, 2007, 482), Edirne Gazi Mihal Cami Haziresinde (Doğan, 2009, 807), Erzurum Yeğen Ağa Cami Haziresinde (Bayanka, 2025, 537), Erzurum Merkez Cami Haziresinde (Hanoğlu, 2006, 183), İstanbul Selimiye Cami Haziresinde (Daşdemir, 2011, 378), Denizli Kale Yukarı Mezarlıkta (Beyazıt, vd., 2021, 59) Anadolu Hisarı Sultan II. Beyazıt Han Mezarlığı'nda (Yılmaz, 2009, 291), İstanbul 2. Mahmud Türbesi Haziresinde (Tıgıcı, 2010, 404), Tunceli'de (İgit, 2012, 226), Uşak'ta (Bayrakal, 2016, 236), Bozdoğan'da (Daş, 2010, 109-127), İstanbul Üsküdar Ayazma Cami Haziresinde (Yarış, 2015, 613), Gümüşane Şiran Seydi Baba Köyünde (Özkan, 2005, 117-135) ve Anadolu'nun hemen hemen her noktasında rastlanmaktadır.

2.2. Mezar Taşı Formları

Mezar taşları baş ve ayak taşı olmak üzere iki farklı türde isimlendirilmektedir. İslami gelenekler doğrultusunda doğu batı doğrultusunda uzanan mezarın batı bölümünde yer alan taş baş taşı veya baş şahide, doğu bölümünde yer alan taş ise ayak taşı ve ya ayak şahidesi denir. Mezar taşlarının form olarak farklı şekillere sahip birçok örneği bulunmaktadır. Ardahan'ın Damal ilçesi Aşağıgündüş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada 7 farklı formda 8'i baş şahidesi, 8'i ayak şahidesi olmak üzere toplamda 16 adet mezar taşı tespit edilmiştir. Baş şahidelerin 1'i başlıklı ve soyut insan formu (**Şekil 1**)¹, 1'i başlıklı ve yukarıdan

¹ Bu tipte meydana getirilmiş mezar taşlarında kimi zaman yüz ve göz hatları bulunmakla birlikte genellikle yüz hatları işlenmeden meydana getirilmiştir. Elleri ve kolları gövde bölümlerinde bağlı ya da elinde tabanca, gül, kama tutar vaziyette karşımıza çıkan bu mezar taşları başında serpuşu, gövde bölümünde fişekliği, tüfeği, hançeriyle işlenmiş soyut bir insan heykeli şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Geçmişi Orta Asya mezar taşı geleneğine dayanan (balballar, taş nineler, taş babalar vb.) bu mezar taşlarını Ardahan'ın köylerinde tespit etmiş olmamız ve Orta Asya mezar taşı geleneğinin farklı varyasyonlarda dahi bölgede yaşatılıyor olması oldukça önemlidir. Damal dışında başlıklı ve soyut insan formu mezar taşlarına; Tunceli'de (İgit, 2012, 420) Kars'ta (A. Şen, 2025, 390), Erzincan'da (Özkan, 2000, 31-48), Ardahan'da (Aktemur, 2013, 147), Kayseri'de ((Sarioğlu Arslan, 2017, 1934; Sarioğlu Arslan, 2007, 440), Manisa Salihli'de (A. Şen, 2023, 1599), Manisa Merkez

aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen formlu (Şekil 9)², 4'ü başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru genişleyen düşey dikdörtgen formlu (Şekil 6, 12, 14, 18)³, 2'si başlıklı ve düşey dikdörtgen formudur (Şekil 21, 24)⁴. Ayak şahidelerin ise 1'i yuvarlak kemerli yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen formlu (Şekil 1)⁵, 5'i üçgen ya da ters "V" tepelikli ve alınlıklı yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen formlu (Şekil 7, 10, 13, 14, 19)⁶ ve 2'si sivri tepelikli ve düşey

Hüsrev Ağa Haziresinde 1878, 1891, 1894 ve 1899 tarihli 4 örnekte (Tepekaya vd., 2016, 530-544-619-659), Bitlis'te (Pektaş, 2001, 226-228), Adıyaman Besni'de (M. Arslan, 2011, 263) ve İzmir Birgi İmam-ı Birgivi Haziresinde (Yılmaz, 2013, 625) rastlamaktayız.

² Bu tipte meydana getirilmiş mezar taşlarının gövde bölümleri düşey dikdörtgen prizma şeklinde tasarlanmış olup üst kenarı alt kenarına göre daha geniş boyuttur ve yukarıdan aşağıya doğru orantısız bir şekilde daralmaktadır. Başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen formlu mezar taşı form örnekleri Damal dışında; Manisa Gördes'te (Biçici, 2004, 506), Manisa Salihli'de (A. Şen, 2023, 1533), (Manisa Hüsrev Ağa Haziresinde (Tepekaya vd., 2016, 535), Manisa İvaz Paşa Haziresinde (Tepekaya vd., 2016, 722), İstanbul Üsküdar İskender Baba Türbesi Haziresinde (Gökler, Genç, 2023, 278), İzmir Ödemiş'te (Yılmaz, 2013, 572), İzmir Bayındır'da (Güçlü, 2013, 61), Denizli Kale yukarı mezarlıkta (Beyazıt vd., 2021, 671), Denizli Kale-i Tavas Mezarlığında (Beyazıt, Göktürk, 2022, 859), Kastamonu Atabeygazi Cami Haziresinde (Çal, Ataoğuz Çal, 2008, 7), İstanbul Üsküdar'da (Yarış, 2015, 502), Rize'de (Hanoğlu, 2015, 1080), Boyabat'ta (Çal, 2015, 122), İstanbul Kadıköy'de (Kurtbil, 2009, 335), İstanbul Şeyh Vefa Cami Haziresinde (Sürün, 2006, 262), İstanbul Eyüp'te Davut Ağa mezarlığında (Çavuş, 2018, 213), Edirne Beylerbeyi Cami Haziresinde (Baş, 2009, 554), Giresun'da (Çal, İltar, 2010, 17), Trabzon Akcaabat'ta (Gedikli, 2010, 147), Sinop'ta (Türker, 2011, 275), Samsun'da (Nefes, 2002, 306) ve Anadolu'nun hemen hemen her noktasında sıklıkla rastlamaktayız.

³ Bu tipte meydana getirilmiş mezar taşlarının gövde bölümleri düşey dikdörtgen prizma şeklinde tasarlanmış olup üst kenarı alt kenarına göre daha dar boyuttur ve yukarıdan aşağıya doğru orantısız bir şekilde genişlemektedir. Ardahan'ın Aşağıgündüş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada yaygın olarak kullanılan mezar taşı formunun "başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru genişleyen düşey dikdörtgen prizma gövdeli mezar taşları" olduğu görülmüştür. Ardahan'ın Damal ilçesi Aşağıgündüş ve Burmadere köyü mezarlıklarında tespit ettiğimiz başlıklı ve yukarıdan aşağıya doğru genişleyen düşey dikdörtgen formlu mezar taşı formunun benzer örneklerine ise; Balıkesir'de (Gökler, 2018, 674), Rize'de (Hanoğlu, 2015, 1884), Manisa Nişancı Paşa Haziresinde (Tepekaya vd., 2016, 287), Aydın Koçarlı Cihanoğlu Cami Haziresinde (Varol, 2015, 232), Manisa İvaz Paşa Haziresinde (Tepekaya vd., 2016, 777) rastlamaktayız.

⁴ Bu tipte meydana getirilmiş mezar taşlarının gövde bölümleri düşey dikdörtgen prizma şeklinde tasarlanmış olup üst ve alt kenar boyutları eşit uzunluklardadır. Ardahan'ın Damal ilçesi Aşağıgündüş ve Burmadere köyü mezarlıklarında tespit ettiğimiz başlıklı ve düşey dikdörtgen formlu mezar taşı örnekleri de başta Manisa (Biçici, 2004, 107; A. Şen, 2023, 1531), İzmir (Yılmaz, 2013, 813; Güçlü, 2013, 71), İstanbul (Yarış, 2015, 308; Kutbil, 2009, 329), Rize (Hanoğlu, 2015, 299), Edirne (Baş, 2009, 522), Trabzon (Gedikli, 2010, 147), Sinop (Türker, 2011, 273), Samsun (Nefes, 2002, 237) olmak üzere Anadolu coğrafyasında çokça görülmektedir.

⁵ Bu tipte meydana getirilmiş mezar taşlarının gövde bölümleri düşey dikdörtgen prizma şeklinde tasarlanmış olup üst kenarı alt kenarına göre daha geniş boyuttur. Yukarıdan aşağıya doğru orantısız bir şekilde daralan gövde bölümlerinin üst kısımları, yuvarlak kemer şeklinde son bulur. Bu formun benzer örneklerine; Manisa Merkez Nişancı Paşa Haziresinde (Tepekaya vd., 2016, 257), Manisa Salihli'de (A. Şen, 2023, 1369), Manisa Gördes'te (Biçici, 2004, 565), Manisa Akhisar'da (Erdem, 2009, 240), İzmir Bayındır'da (Güçlü, 2013, 172), İzmir Ödemiş'te (Yılmaz, 2013, 820), Bursa İnegöl'de (Çetinaslan, 2021, 18), Konya Beyşehir'de (Muşmal, Çetinaslan, 2013, 327), Kayseri Talas'ta (Topçu, 2009, 141-175) rastlamaktayız.

⁶ Bu tipte meydana getirilmiş mezar taşlarının gövde bölümleri düşey dikdörtgen prizma şeklinde tasarlanmış olup üst kenarı alt kenarına göre daha geniş boyuttur. Yukarıdan aşağıya doğru orantısız bir şekilde daralan gövde bölümlerinin üst kısımları, üçgen ya da ters "V" şeklinde son bulur. Damal'da 5 adet örneğini tespit ettiğimiz üçgen ya da ters "V" tepelikli ve alınlıklı yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey dikdörtgen formlu mezar taşları da yine Bursa (Çetinaslan, 2021, 21), Aydın (Varol, 2015, 335), İzmir (Tuncel, 1988, 96; Yılmaz, 2013, 591) Elazığ (K. Şen, 2021, 98), Manisa (A. Şen, 2023, 1544; Tepekaya vd., 2016, 213), Denizli (Beyazıt vd., 2021, 229), Bitlis (Pektaş, 2001, 130), Tunceli (İğit, 2012, 478), Kars (A. Şen, 2025, 390), Iğdır (M. Arslan, 2010, 215), Bitlis (Pektaş, 2007, 70), Giresun (Çal, İltar, 2010, 18), Bolu (Çal, 2007, 300), Sinop (Türker,

dikdörtgen formudur (Şekil 20, 25).

2.3. Başlık Türleri

Türk toplumlarında başlık vazgeçilmez bir unsur olup, Türklerin var oluşundan buyana geçen süre içerisinde her dönem kullanılmıştır. İlk örneğini Göktürk Anıtlarında Kültigin Kağan büstünde gördüğümüz başlık. Bugün hala Rusya’da sergilenmektedir. Kutadgu-Bilig, Atabetül Hakayık ve Divanı Lügat-it Türk gibi önemli kaynaklarda; deriden, keçeden veya çuhadan yapılan Türk başlıklarına “börk” madeni başlıklara ise “tolga” denilmektedir (Süslü, 1989, 156). Tarih boyunca Türkler, savaşçı kimliklerinden dolayı kefenini başında taşıyan millet olarak tanımlanmış, başlarına sarmış oldukları sarıkları aynı zamanda kefen olarak kullanmışlardır. Özellikle dardağan, serdengeçti ve ilmiye sarıklarının açıldığı zaman başlığı takan kişinin vücudunu örtecek boyutlarda oluşu bu söylemi doğrulamaktadır (İşli, 2009, 13).

Sarığın Müslüman toplumlar içinde önemli bir yeri vardır. Hz. Peygamberin özellikle Cuma günleri beyaz elbise giydiği ve beyaz sarık kullandığı rivayet edilmektedir. Hz. Peygamberden günümüze kadar geçen zaman diliminde yaşayan Müslümanlar sünnet-i seniyyeye uymak için sarık takmışlardır. Hz. Muhammed’den (s.a.v) rivayet edilen “Sarık sarınız da sizden evvelki toplumlardan ayrılınız”, “Bizimle müşrikler arasındaki fark bizim külâhlar üzerine sardığımız sarıklardır.” hadisleri de sarık takmanın sünnet olduğunu ve peygamber tarafından tavsiye edildiğinin açık bir delilidir (Bozkurt, 2002, 153).

Başlıklar, Osmanlı döneminde çeşitli mevki ve unvanlara göre tasarlanmış bir nevi kişinin sosyal statüsünü gösteren ve başa takılan aksesuarlar halini almıştır. Genellikle deri, keçe ve kumaş içine pamuk doldurularak dikilen bu kıyafet, tamamlayıcı bir unsur olmuştur. Dönemlere göre pek çok farklılık gösteren başlıklara bazı dönemlerde Farsça, başı örten anlamına gelen serpuş da denilmiştir (Arseven, 1975, 182; A. Şen, 2023, 1361; Köşklü-Gökler, 2023, 374). Ardahan’ın Damal ilçesi Aşağıgündeş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada 6 farklı tipte mezar taşı başlığı tespit edilmiştir. Bunlardan 1’i destarlı kubbeli kalafat (Şekil 3)⁷, 1’i sarıklı zuhaf alayı askeri başlığı olarak da adlandırılan yuvarlak başlıklı,

2011, 274), Rize (Hanoğlu, 2015, 1886), Trabzon (Gedikli, 2010, 155), Balıkesir (Gökler, 2017, 684), Çorum (Yiğit, Ünlüsoy, 2014, 90) gibi illerimizde kullanılan yaygın mezar taşı formu olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁷ Bu tipte meydana getirilmiş başlıklar iri ve yuvarlak formdadır. Başlığın tepelik bölümü düz veya yan yana düşey çubuklar halinde düzenlenmiş kubbe şeklindedir. Kubbe boyutları uzun ve kısa olmak üzere iki farklı tipte oluşturulmuştur. Kubbe uzunluğunun kişinin sosyal statüsü ile alakalı olduğu düşünülmektedir. Destarlar, kimi zaman bir tur çapraz eğimde atıldıktan sonra bunları düşey veya çapraz olarak kesen ikinci bir turun sarılmasıyla ya da yatay olarak dilimli hatlardan oluşur. Halit Çal, “Giresun İli Mezar Taşları” adlı çalışmasında bu tipi başlığı “K2” kodu altında (Çal, İltar, 2010, 29), “Boyabat Mezar Taşları” adlı çalışmasında ise “S-1-2” grubu altında sarık-kavuk karışımı olarak sınıflandırmıştır (Çal, 2015, 132). Laqueur ise bu tipi F tipi kavuk başlığında F-V grubu içinde ayrı bir tür olarak değerlendirmiştir (Laqueur, 1993, 150). Mezar taşı ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda bu başlık tipine daha çok 18. yüzyılda rastlandığı ve bu başlığın kadı, zaim, kethüda, yeniçeri, sipahi, cebeci ocaklarının kâtipleri gibi üst mevkideki kâtiplerin mezar taşlarında görüldüğü ifade edilir (Kucur, 2015, 431-445). Damal dışında bu başlık tipinin benzer örneklerine; Manisa Merkez Nişancı Paşa Hazinesinde (Tepekaya vd., 2016, 83), Manisa Merkez Hüseyin Ağa Hazinesinde (Tepekaya vd., 2016, 550), Manisa Demirci’de (Kılıç, 2007, 21), İzmir Ödemiş’te (Yılmaz, 2013, 562), Aydın Kuşadası’nda (Varol, 2019, 1173), Aydın Koçarlı Cihanoğlu Camii Hazinesinde (Varol, 2015, 159), Balıkesir’de (Gökler, 2018, 740), Sakarya Gevaş’ta (Yavuz, 2013, 335), Denizli’de

çapraz eğimde düşey dilimli sarık (Şekil 6)⁸, 1'i Hamidiye kalıplı fes (Şekil 12)⁹, 2'si Hamidiye kalıplı sarıklı fes (Şekil 9, 24)¹⁰, 1'i kalpak (Şekil 21)¹¹, 2'si ise yuvarlak formlu başlık türündedir (Şekil 14, 18)¹². Başlıklarının genellikle fes tipi ve destarların farklı şekillerde sarılmasıyla meydana getirilen sarıklardan oluştuğu görülmüştür.

(Zeybek, 2001, 35), Bursa Ali Paşa Cami Hazinesinde (Mermutlu, Öcalan, 2011, 229) ve Bursa Seyyid Usûl Dergâhı Hazinesinde (Mermutlu, Öcalan, 2011, 582) rastlamaktayız.

- ⁸ Bu tipte meydana getirilmiş başlıklar yuvarlak formda olup tepesi düz şekillidir. Destar, bir tur çapraz ya da yatay eğimde atıldıktan sonra bunları düşey veya çapraz olarak kesen ikinci bir turun sarılmasıyla son bulur. Sarıklı Zuhaf Alayı 19. yüzyıl Osmanlı ordusunda hafif piyadelerden oluşan birliğe verilen isimdir. Bu birliklerin adı; giydikleri kısa yelekler, paçaları bol şalvarımsı don, kuşak ve şark usulü başlıktan oluşan üniformalarla özdeşleşmiştir. Osmanlı ordusunda bu ve benzeri fesleri takan askeri birlikler Zuhaf Alayı olarak adlandırılmıştır (Kumbaracılar, 1978, 27). Halit Çal, "Giresun İli Mezar Taşları" adlı çalışmasında bu tipi başlığı "S5" kodu altında, "Boyabat Mezar Taşları" adlı çalışmasında ise S1-1 grubu altında sınıflandırmıştır (Çal, İltar, 2010, 25). Laqueur, bu tipi E Tipi başlığında E-I olarak adlandırmıştır ve bu başlığın gulamdan yüksek rütbeli subaylara kadar geniş yelpazeli bir meslek grubuna ait olduğunu ifade etmiştir (Laqueur, 1993, 147).
- ⁹ Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876–1909) kullanılan üst çapı alt çapına nazaran daha küçük ve püsküllü fes türüdür. Aziziye kalıplı fese göre daha uzun ve alt üst eğim farkları daha azdır. İstanbul Topkapı Müzesi'nde sergilenen bir kıyafet albümünde Sultan Abdülhamit bu fes ile resmedilmiştir. Sultan Abdülhamid'in adına atfen Hamidiye kalıplı fes olarak isimlendirilen bu fes türü mezar taşlarında en sık rastladığımız fes türüdür (Bağcı vd., 2000, 531). Halit Çal, F1 gurubu içinde değerlendirdiği bu fes' in toplumun bütün kesimi tarafından giyildiğini fesin tek tip haline dönüşmesinden dolayı başlıkların meslekleri gösterme işlevini kaybettiğini ifade etmektedir (Çal, İltar, 2010, 32; Çal, 2015, 137). Laqueur ise bu tip fesleri X4 kodu altında tasniflemiştir (Laqueur, 1993, 157). Damal dışında bu fes tipinin benzer örneklerine; Manisa'da (Biçici, 2004, 811; Erdem, 2009, 255; A. Şen, 2023, 1584), İzmir'de (Yılmaz, 2013, 467), Denizli'de (Beyazıt vd., 2021, 271; Beyazıt, Göktürk, 2022, 867), Aydın'da (Varol, 2015, 142; Varol, 2019, 1176), Uşak'ta (Bayrakal, 2016, 232), Rize'de (Hanoğlu, 2015, 1916), İstanbul'da (Kutbil, 2009, 343; Daşdemir, 2011, 438) ve Anadolu coğrafyasının hemen hemen her bölgesinde sıklıkla rastlamaktayız.
- ¹⁰ Bu tipte meydana getirilmiş başlıklar fes üzerine bir veya birden fazla şeridin sarılmasıyla oluşmaktadır (İşli, 2009, 148). Destarın alt kısmında kalan fes, tıpkı fes tipi başlıklarda olduğu gibi dönemsel farklılıklara sahiptir. Örneğin sultan 2. Mahmut dönemine ait bir sarıklı fesin iç başlığında mahmudiye kalıplı bir fes yer alırken Sultan 2. Abdülhamid dönemine ait bir sarıklı fesin iç başlığında ise Hamidiye kalıplı bir fes yer almaktadır. Bu sebepten dolayı biz de bu başlıkları tek bir başlık altında toplamak yerine dönemsel ayrımları göstermek üzere alt başlık altında inceledik. Mezar taşlarıyla ilgili yapılan diğer çalışmalarda böyle bir ayrıma gidilmemiş olup genel olarak bu tip başlıklar "sarıklı fes" başlığı altında yukarıda zikrettiğimiz tüm dönemleri içine alan bir grup halinde verilmiştir. Halit Çal, bu tip başlıkları F3, F8 ve S-13 kodları altında sınıflandırmış fakat dönemsel bir ayrıma gitmemiştir (Çal, İltar, 2010, 27-33). Laqueur ise sarıklı fes tipini X5 olarak sınıflandırmış, İstanbul'da görülen örneklerin gerçekten festen mi türettiği yoksa bunların silindirik bir başlığın sarılmasıyla mı elde edildiğinin kesin olarak ortaya konulamadığını belirtmiştir (Laqueur, 1993, 158). Damal dışında bu fes tipinin benzer örneklerine de yine Manisa'da (Tepekaya vd., 2016, 706; A. Şen, 2023, 1593), İzmir'de (Yılmaz, 2013, 1810), Denizli'de (Beyazıt vd., 2021, 732), Aydın'da (Varol, 2019, 1177), Uşak'ta (Bayrakal, 2016, 244), Samsunda (Nefes, 2002, 323), Zonguldak'ta (Şimşir, 2011, 339), İstanbul'da (Kutlu, 2005, 156) ve Anadolu coğrafyasının hemen hemen her bölgesinde rastlamaktayız.
- ¹¹ Bu tip başlıklar, uzun ve yukarıya doğru kavisli veya düz bir hatla yükselen kesik konik biçiminde deriden, kürkten veya kalın kumaştan yapılan başlık türüdür. 1900'li yılların başından itibaren özellikle ordu subaylarının başlarında görülen şekli mahmudiye kalıplı fes gibi fakat dış bölümü kürk biçiminde olan kalpaklar, Anadolu'da ordu teşkilatı ve halk tarafından kullanılmıştır (İşli, 2009, 138). Bu başlık türüne sahip mezar taşı örnekleri Anadolu ve çevresinde az da olsa görülebilmektedir (Aysal, 2011, 3-32).
- ¹² Bu tipte meydana getirilmiş başlıklar oval ve yalın şekilde tasarlanmıştır (Koçu, 1967, 85; İşli, 2009, 148). Damal dışında bu başlık tipinin benzer örneklerine; Elazığ Baskıl'de (K. Şen, 2021, 152), Denizli'de (Beyazıt vd., 2021, 747), Bitlis Adilcevaz'da (Pektaş, 2007, 60) rastlanılmaktadır.

2.4. Süsleme

2.4.1. Servi/Selvi Ağacı Motifi

Ardahan'ın Damal ilçesi Aşağıgündüş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada bitkisel süsleme unsuru olarak karşımıza çıkan tek öge çeşitli formlarda yapılmış servi ağacı motifleridir. Türk süsleme sanatında çokça kullanılan ağaç motiflerinden biri olan servi motifi, koruyucu bir sembol olarak kullanılması yanı sıra, ölümsüzlük, ölümden sonraki sonsuzluk, vahdet anlayışı ve hayat ağacı gibi anlamları da içinde barındırır (Çulpan, 1961, 122). Türk süsleme sanatında özellikle çeşmelerde, duvar resimlerinde, kalemişi süslemelerinde, çini ve seramiklerde, halı, kilim ve mezar taşlarında karşımıza çıkan servi ağacı motifinin kullanılma amacı, daha çok Allah'ın varlığını ve vahdet anlayışını yansıtmak isteyen insanoğlunun bu olguyu sembolik olarak sanatsal bir şekilde yansıtmak istemesinin bir sonucu olup, taşa kutsiyet ve anlam kazandırma çabasıdır. Yaptığımız araştırmada servi ağacı motifine 2 adet çatma sandık (lahit) mezarın lahit dış yüzey süslemelerinde rastlanılmıştır (**Şekil 17, 20**). Türk İslam mezar taşlarında sıklıkla kullanılan servi motifinin Damal dışındaki benzer örneklerini; İstanbul (Çakar, 2007, 497), Çanakkale (K. Şen, 2010, 178), Çorum (Sevin, 2008, 254), Edirne (A. Arslan, 2007, 456), Kayseri (Tali, 2012, 97-124), Samsun (Nefes, 2002, 192), Bayburt (Akdağ, 2015, 274), Denizli (Beyazıt vd., 2021, 750), Manisa (A. Şen, 2023, 1605), İzmir (Yılmaz, 2013, 476), Aydın (Varol, 2015, 151) gibi illerimiz başta olmak üzere Anadolu coğrafyasının hemen hemen her bölgesinde süsleme ögesi olarak görebilmekteyiz.

2.4.2. Çarkıfelek Motifi

Çarkıfelek, çark; dönmek felek ise; sema, dünya ve âlem, kelimelerinin birleşiminden meydana gelen âlemin sonsuz döngüsü, zamanın sonsuzluğu anlamlarında kullanılmaktadır (Develioğlu, 2008, 158). İslamiyet öncesi Türk kültüründe, gök kubbe içerisinde yaşayan göksel ejderin, yıldızları taşıyan çarkı çevirdiğine inanılmış Hun, Göktürk ve Uygurlar zamanında da gökyüzü, çark olarak tanımlanmıştır (Duran-Arslan, 2024, 306). Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de süsleme unsuru, koruyucu tılsım, nazarlık vb. anlamlar yüklenerek kullanılan çarkıfelek motifi bilinen en eski motiflerden biridir (Çaycı, 2017, 235). Ardahan'ın Damal ilçesine bağlı Aşağıgündüş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada çarkıfelek motifine 1 adet çatma sandık (lahit) mezarın lahit dış yüzeyinde rastlanılmıştır (**Şekil 17**). Çarkıfelek motifinin Damal dışındaki benzer örneklerini; Tunceli'de (İgit, 2012, 259), Antalya'da (Keskin, 2019, 641), Tokat'ta (Öney, 1969, 283-291), Nevşehir'de (Kavalçalan, 2023, 245), Bitlis Ahlat'ta (Karamağaralı, 1972, 133), Bitlis'in Göroymak ilçesine bağlı Yamaçköy mezarlığında (Pektaş, 2021, 127), Bitlis'in Adilcevaz ilçesine bağlı Çankakyayla Köyü mezarlığında (Pektaş, 2007, 26), Elazığ Baskil'de (K. Şen, 2021, 70), Rize'de (Hanoğlu, 2015, 556), İzmir'de (Yılmaz, 2013, 568), Manisa'da (A. Şen, 2023, 1662), Samsun'da (Nefes, 2002, 197) görebilmekteyiz.

2.4.3. Üçgen/Baklava Dilimi Motifi

Eşkenar üçgen veya paralel kenar dörtgenlerin oluşturduğu geometrik şekiller baklava dilimi motifi olarak isimlendirilmektedir. Sanat Tarihi ve Arkeoloji

literatüründe mermer, taş, ahşap, çini ya da cam gibi malzemelerin yüzeylerinde özel bir şekil oluşturularak işlenen kompozisyonlar bu isimle anılmaktadır (Demiriz, 2017, 120). Ardahan'ın Damal ilçesine bağlı Aşağıgündeş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada üçgen/baklava dilimi motiflerine 2 adet çatma sandık (lahit) mezarın lahit dış yüzeyinde (**Şekil 15, 25**) ve 1 adet mezar baş şahidesinin alınlık bölümünde rastlanılmıştır (**Şekil 10**). Bu motifinin Damal dışındaki benzer örneklerini; Antalya'da (Keskin, 2009, 647), Aydın'da (Varol, 2009, 1207), Samsun'da (Nefes, 2002, 201) ve Denizli'de (Beyazıt, Göktürk, 2022, 857) görebilmekteyiz.

2.4.4. İbrik, Leğen, Sürahi, Tepsi ve Bardak

Mezar taşlarında görülen ibrik ve leğen tasvirleriyle ilgili bugüne kadar birçok farklı görüş ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar bu tasviri; İslâm dininde ana kurallardan biri olan temizlik ve abdest ile ilişkilendirmiştir (Sağıroğlu Arslan, 2018, 445). Diğer bir araştırmacı ise özellikle ibrik tasviri için; Anadolu'da mezar geleneğinde mezara çiçek dikme geleneğinin yaygın olduğunu, mezarlarda çeşitli çiçeklere yer verildiğini, mezarı ziyaret edenlerin bunları suladıklarını ve bakımını yaptıklarını bu işlem için ise ibriğin en sık kullanılan gereç olduğunu ifade ederek ibrik tasvirlerinin mezar taşlarında sıklıkla karşımıza çıktığını iddia etmiştir (Harman-Erdihan, 2021, 259).

İranlı araştırmacı Ahmad Khamehyar ise; özellikle geç dönem Osmanlı sanatında ibriklerin hem dini mimaride (cami, mescit vb.) hem de el sanatları örneklerinde sıklıkla kullanıldığını söylemekte olup bu kullanımın başlıca nedenini ibrik ve leğenin Hz. Muhammed'den (s.a.v) geriye kalan önemli eşyalar arasında yer almasına bağlamaktadır (Khamehyar, 2016, 407-412). Lakin Khamehyar'ın gözden kaçırdığı bir nokta vardır. O da mezhep ve tarikat olgusudur. Evet, ibrik ve leğen motifleri özellikle geç dönem Osmanlı sanatında sıklıkla kullanılan motifler arasındadır. Fakat bizim görüşümüz mezar taşlarında görülen ibrik, leğen, sürahi tepsi ve bardak gibi nesnelerin Alevi/Bektaşî kültüründe bu görüşlerin dışında tamamen farklı bir sembolik anlam içerdiği doğrultusundadır.

Alevi/Bektaşî cem ritüellerinde ibrik kullanılmaktadır. İbrikçilik: Alevi cemlerinde 12 hizmetten biridir. İbrikçi, cem erkânında abdest alınmasında hizmet edendir. Sembolik olarak elinde leğen ve ibrikle, omzunda havlu ile el suyu dökerek ellerin yıkanmasını sağlayan kişi ibriğiyle el suyu dağıtır. Cemde müridin ve cem erenlerinin abdest almalarını sağlar. Musahiplik ceminde ikrar veren canlara da yine ibrik benzeri bir sürahi ve bardaklarla su dağıtır. Bu kişiler görevi itibarıyla Ehl-i Beyt halkından Kamberi temsil eder. Ayrıca Alevi/Bektaşî geleneğinde mezara üç sabah gün doğmadan su dökülür. Bu sular hakka yürüyen (vefat eden) kişinin yıkandığı yerde yanan mumların altından elde edilmiş sulardır (Aktaş, 2015, 52; Budak, 2020, 290). Bu sebeplerden dolayıdır ki özellikle Alevi/Bektaşî mezar taşlarında İbrik, leğen, tepsi, sürahi, testi, su/kahve/çay bardakları gibi tasvirler sıklıkla görülmektedir. Mezar taşlarında görülen bu tasvirler Alevi/Bektaşî cem erkânı ve Türkmen Alevi kültüründeki ölü gömme ritüelleri ile ilgili sembolik anlatımlardır. Bütün bunların dışında ibrik motifi, Anadolu Türk kültüründe kimi zaman nazarlık olarak da kullanılmıştır.

Ardahan'ın Damal ilçesine bağlı Aşağıgündeş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada ibrik, leğen, sürahi, tepsi ve su bardağı tasvirlerine 2 adet çatma sandık (lahit) mezarın lahit dış yüzeyinde (**Şekil 15, 17**) ve 3 adet ayak şahidenin gövde yüzeyinde rastlanılmıştır (**Şekil 7, 10, 13**). Mezar taşlarında süsleme ögesi olarak kullanılan ve sembolik anlamlar içeren ibrik, leğen, sürahi, tepsi ve bardak gibi bezemelerin benzer örneklerine; Adıyaman'da (M. Arslan 2011, 261), Tunceli'de (İğit, 2012, 483), Erzincan'da (Özkan, 2000, 35; Çal, 2011, 222), Kayseri'de (Sarioğlu Arslan, 2005, 34; Sarioğlu Arslan, 2007, 67), Denizli'de (Beyazıt vd., 2021, 783), Bitlis'te (Pektaş, 2001, 187) ve Kars'ta (A. Şen, 2025, 390) rastlamaktayız.

2.4.5. Tabanca, Tüfek, Hançer ve Kılıç Tasvirleri

Hançer, kılıç gibi savaş aletleri ve tabanca tüfek gibi ateşli silahlar mezar sahibinin yiğitliğini, erilliğini veya savaşçı kişiliğini gösteren sembollerdendir (Berkli, 2007, 73; M. Arslan, 2019, 105). Orta Asya Türk mezar kültüründe erken tarihlerden itibaren, taş baba veya taş heykel olarak adlandırılan mezar taşlarının yüzeylerinde kılıç, hançer veya bıçak gibi savaş aleti tasvirlerinin yer aldığı görülmektedir (Çoruhlu, 1997, 61). Ardahan'ın Damal ilçesine bağlı Aşağıgündeş ve Burmadere köylerinde bulunan mezar taşlarında bugün hala Orta Asya mezar taşı geleneğinin farklı varyasyonlarda dahi olsa devam ettiğini görebilmek Türk kültürü açısından oldukça önemlidir.

Yaptığımız araştırmada tabanca, tüfek, hançer ve kılıç tasvirlerine 4 adet çatma sandık (lahit) mezarın lahit dış yüzeyinde (**Şekil 5, 11, 15, 17**) ve 2 adet baş şahidenin gövde yüzeyinde rastlanılmıştır (**Şekil 6, 21**). Mezar taşlarında süsleme ögesi olarak kullanılan ve sembolik anlamlar içeren tabanca, tüfek, Hançer ve kılıç gibi bezemelerin Anadolu'daki benzer örneklerini; Adıyaman Besni'de (M. Arslan, 2011, 265), Kayseri Develi'de (Sarioğlu Arslan, 2007, 449), Erzincan'da (Özkan, 200, 35), Bitlis Zeydan mezarlığında (Pektaş, 2001, 167), Elazığ Baskil mezar taşlarında (K. Şen, 2021, 225), Tunceli mezar taşlarında (İğit, 2012, 431), Şırnak Cizre mezar taşlarında (M. Arslan, 2019, 99) görebilmekteyiz.

2.4.6. Hilal ve Yıldız (Ayyıldız) Motifi

Her hicri ayın başında incecik bir kavis şeklinde ilk defa görülen yeni aya, bir-üç gecelik iken, hilâl denildiği gibi her ayın sonunda kavuşum durumundan önceki son iki gecede aya da bu ad verilir (Yücel, 2006, 13). Araştırmacılar hilal ve yıldız motifinin köken olarak Türklerin ilk yurdu olan Orta Asya'ya kadar uzandığını belirtmektedir (Ögel, 1993, 202). Bu kompozisyonu Sümerler, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı gibi pek çok medeniyet kullanmıştır. Fakat hilal ve yıldız (Ayyıldız) motifi zamanla Türk devletlerinin vazgeçilmez sembolü haline dönüşmüştür (Eyice, 1991, 297). Emel Esin, Türker'in milâttan en az bin yıl önceki atalarınca dahi Ayyıldız'ın hükümdarın simgesi sayıldığını; daha sonraki Türk toplumlarında da bu geleneğin sürdüğünü belirtmekte hatta Göktürk boylarından bazılarının damgalarının hilâl şeklinde olduğunu ve Uygur tuğları ile Karahanlı sikke ve bayraklarında da hilal motifinin bulunduğunu belirtmektedir (Esin, 1972, 355).

Hilal ortaçağdan itibaren Doğu'da ve Batı'da Hristiyanlığın sembolü olan haça karşı İslâmiyet'in sembolü olarak kullanılmış ve bu durum özellikle İstanbul'un fethinden sonra giderek yaygınlaşmıştır. Ortaçağ döneminde başlayıp kurtuluş savaşına değin süren haçlı akınları ve seferlerinde hilal İslâm'ı, haç ise Hristiyanlığı simge etmiş hatta bu savaşlar için haç ile hilalin savaşı veya hak ile batılın savaşı denilmiştir (Bozkurt 2006, 13).

Ardahan'ın Damal ilçesine bağlı Aşağıgündeş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada Ayyıldız motifine 3 adet baş şahidenin gövde yüzeyinde rastlanılmıştır (**Şekil 3, 21, 24**). Hilal ve yıldız motifinin Damal dışındaki benzer örneklerine; Manisa Akhisar ve Paşa Cami Hazinelelerinde (Erdem, 2009, 209), İzmir Bayındır'da (Güçlü, 2013, 215), Denizli Kale'de (Beyazıt vd., 2021, 774), Aydın Kuşadası Adalızade mezarlığında (Varol, 2019, 1206), Antalya İli, Manavgat ve Alanya ilçelerinde bulunan mezar taşlarında (Keskin, 2009, 648), Samsun'da (Nefes, 2002, 196) ve Anadolu'nun hemen hemen her noktasında rastlamaktayız.

2.4.7. Atlı Kahraman İnsan ya da Atlı Süvari Tasviri

Orta Asya'da at, koç ve koyun motifleri M. Ö. 1. yüzyıldan itibaren Karasuk kültürü ile Hun ve Göktürk dönemlerinde görülmektedir (Somuncuoğlu, 2008, 24). Hun kurganlarından çıkan at kemikleri bu tasvirin kökeni hakkında bizlere ipuçları vermektedir. Türklerin yaşamış olduğu birçok bölgede görülen at tasvirlerinin özellikle Türklerin Anadolu'ya giriş yeri olan Doğu Anadolu'da yoğun bir şekilde görülmesi ilgi çekicidir.

At üstünde tasvir edilmiş atlı kahraman insan ya da atlı süvari tasvirleri, sembolik olarak ilişkili olduğu kişinin/kahramanın gücünü ve kudretini gösteren tasvirler olarak karşımıza çıkmaktadır. Atlı kahraman insan tasviri bir sikkenin üzerinde dönemin imparatorunun/sultanının gücünü, bir mezar taşında ise mezarda metfun olan kişinin kahramanlığını temsil etmektedir. Türklerin İslâmiyet'i kabulü ve yerleşik hayata geçişi gibi faktörler Türklerin sanatsal ve kültürel olarak değişimine ve gelişimine olanak sağlamış Orta Asya bozkır kültürünü İslâmiyet'le ve şehir hayatıyla mayalayan Türkler Anadolu'ya iz bırakacak sanat eserleri meydana getirmiştir. Selçuklulardan başlayıp günümüze değin ulaşan sanat eserleri üzerinde (sikke, mezar taşı, mimari taş eserler, vb.) atlı kahraman asker tasvirlerini görmek mümkündür (Eyice, 1966, 23; Esin, 1965, 416; Maraşlı, 2013, 3-17). Bugün hala Ardahan'ın, Kars'ın, Iğdır'ın, Erzurum'un birçok köyünde görebildiğimiz at biçimli mezar taşları ve üzerinde atlı kahraman insan tasvirleri bulunan mezar taşları Orta Asya Türk kültüründen miras kalan nadide eserlerimiz arasında yer alır.

Ardahan'ın Damal ilçesine bağlı Aşağıgündeş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada atlı kahraman asker ya da atlı süvari tasvirlerine 2 adet çatma sandık (lahit) mezarın lahit dış yüzeyinde rastlanılmıştır (**Şekil 15, 17**). Atlı kahraman insan ya da atlı süvari tasvirlerinin Damal dışındaki benzer örneklerini; Sivas ve Tokat mezar taşlarında (Karamağaralı, 1971, 75-109), Bitlis'te (Pektaş, 2021, 167), Tunceli'de (İgit, 2012, 483), Kars'ta (A. Şen, 2025, 390) Beyşehir Kubadabad Sarayında (Maraşlı, 2013, 32) görebilmek mümkündür.

Sonuç

“Ardahan’ın Damal İlçesinde Bulunan Türkmen Alevilerine Ait Bezemeli Mezar Taşları ve Türk Sanatındaki Yeri” adlı çalışmamızda Ardahan’ın Damal ilçesine bağlı Aşağıgündüş ve Burmadere köylerinde yer alan mezar taşlarından örnekler ele alınmıştır. Yapılan çalışmada Damal yöresi geleneksel mezar taşlarının geç Osmanlı erken Cumhuriyet dönemi içerisinde uygulandığı tespit edilmiştir. Çalışmada ele alınan mezar ve mezar taşları; mezar tipi, mezar taşı formu, başlık türü, süsleme özellikleri gibi başlıklar adı altında detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bağlamda Ardahan’ın Damal ilçesi Aşağıgündüş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada mezarların tamamının çatma sandık (lahit) mezar şeklinde yapıldığı görülmüştür.

Mezar taşlarının form olarak farklı şekillere sahip birçok örneği bulunmaktadır. Ardahan’ın Damal ilçesi Aşağıgündüş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada 7 farklı formda 8’i baş şahidesi, 8’i ayak şahidesi olmak üzere toplamda 16 adet mezar taşı tespit edilmiştir. Bunlar daha önce yapmış olduğumuz çalışmalar temel alınarak kendi içerisinde tasniflenmiştir.

Başlıklar, Osmanlı döneminde çeşitli mevki ve unvanlara göre tasarlanmış bir nevi kişinin sosyal statüsünü gösteren ve başa takılan aksesuarlardır. Dönemlerine göre farklılık gösteren başlıklara bazı dönemlerde Farsça, başı örten anlamına gelen serpuş da denilmiştir. Damal ilçesi Aşağıgündüş ve Burmadere köylerinde yaptığımız araştırmada 6 farklı tipte mezar taşı başlığı tespit edilmiştir. Başlıklarının genellikle fes tipi ve destarların farklı şekillerde sarılmasıyla meydana getirilen sarıklardan oluştuğu görülmüştür.

İncelemiş olduğumuz mezar ve mezar taşlarının yüzeylerini süsleyen kompozisyonlar bitkisel, geometrik, nesnel ve figürlü bezeme öğeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada, en yoğun kullanılan süsleme grubunun nesnel süslemeler olduğu görülmüştür. Bitkisel süsleme kapsamında yaygın olarak kullanılan motifler; selvi/servi ağacı ve çeşitli ağaç motifleridir. Geometrik süsleme olarak Damal mezar taşlarında karşımıza çıkan öğeler çarkifelek ve üçgen/baklava dilimi motifleridir. Nesnel süslemede ise; ibrik, sürahi, leğen, tepsi, bardak, kılıç, hançer, tabanca, tüfek, tasvirleri çeşitli anlamlarıyla birlikte süsleme öğesi olarak Damal mezar ve mezar taşlarında tercih edilmiştir.

Yaptığımız bu çalışma ile Ardahan’ın tarihine, mezar ve mezar taşı gelişimine katkı sağlamak, bu topraklarda varoluşumuzun simgesi olan nadide eserlerimizi sağlıklı bir şekilde gelecek nesillere aktarmak amaçlanmıştır. Bu çalışmada görülmüştür ki; Damal Türkmenleri meydana getirdikleri mezar taşlarında Orta Asya Türk geleneğini sürdüren bezemeler aracılığıyla Türkmen kimliklerini vurgulamış ve bu topraklarda var olduklarını kanıtlarcasına taşlara imza atmışlardır.

Son olarak şunları söylemek isterim ki geçmişte sancılarını çektiğimiz Kars/Ardahan Ermenilerin, Karadeniz Rumların, Ege Yunan azınlıkların toprağı gibi söylemler ancak tapu senetlerimiz olan bu mezar taşlarıyla bertaraf edilebilir. Bu iddialar birer belge niteliği taşıyan bu mezar taşlarıyla çürütülebilir. Bu topraklarda şehit düşmüş binlerce mezarsız vatan evladı şehitlerimize ve bu araştırmaya konu olan mezarlık alanındaki merhum ve merhumelere Allahtan rahmet diler vatan için yaptıkları fedakârlıklarından dolayı kendilerine minnettar olduğumuzu bir kez daha dile getirmek isterim.

Kaynakça

- Aktaş, Ali. "Alevilerde Ölüm, Cenaze, Yas ile İlgili İnanış ve Ritüeller". *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2015), 17-65.
- Aktemur, Ali Murat. "Çıldır Çevresinden Soyut İnsan Heykeli Biçimli Mezar Taşları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16/3 (2013), 135-150.
- Arseven, Celal Esad. "Baş Giyimi-Baş Giyeceği". *Sanat Ansiklopedisi*. 1/182-184. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1975.
- Arslan, Ayşe. *Edirne Üç Şerefeli Cami Hazinesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Arslan, Muhammet. "Adıyaman Besni İlçesindeki Bazı Mezar Taşlarında Görülen Kahve Yapımı ve Sunumu İle İlgili Kabartmalar Üzerine". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/30 (2011), 5-32.
- Arslan, Muhammet. "İğdır-Karakoyunlu'da El Motifli Mezar Taşları". *Journal of Turkish Research Institute*, 16/40 (2010), 209-232.
- Arslan, Muhammet. "Türk Mezar Taşlarında Kılıç Sembolizmi", *Tarihe Yön Veren Silah Kılıç*. ed. Tolga Akay - Süleyman Tekin. 79-106. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019.
- Arslan, Muhammet. *Anadolu'da İlk Selçuklu Mimarisi Ani*. Konya: Palet Yayınları, 2021.
- Aydın, Dündar. *Erzurum Beylerbeyi Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Bağcı, Serpil vd., *The Sultan's Portrait Picturing the House of Osman*. çev. P. M. Işın. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
- Baş, Emine. *Edirne Beylerbeyi Cami Hazinesi'nde Bulunan Mezar Taşları*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Bayanka, Muhammet. *Erzurum Merkez Hazirelerinde Bulunan Mezar Taşları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025.
- Berkli, Yunus. "Mezar Taşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamları". *Ekev Akademi Dergisi* 31 (2007), 67-81.
- Beyazıt, Mustafa – Göktürk, Başaran Doğu. "Kale-i Tavas Mezarlığı'nda Orta Asya Geleneğiyle Bağlantılı Mezar Taşları – I". *18. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018/ Ankara Kongreye Sunulan Bildiriler Kitabı*. ed. Semiha Nurdan - Muhammed Özler. 829-971. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Beyazıt, Mustafa vd., *Denizli-Kale Yukarı Mezarlık'ta Osmanlı Geleneğini Devam Ettiren Cumhuriyet Dönemi Mezar Taşları*. Ankara: Nobel Yayınları, 2021.
- Bozkurt, Nebi. "Sarık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/152-153. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Nebi. "Sembol Olarak Hilal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/13-15. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Budak, Ayşe. "Kültürel Belleğin Yinelenmesi: Kayseri'de Koçgiri Aşireti'nin Yerleştiği Köylerde Bezemeli Mezar Taşları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 95 (Eylül 2020), 277-299. : <https://doi.org/10.34189/hbv.95.009>.
- Çal, Halit. "Erzincan Çayırılı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi". *Milli Folklor* 89 (2011), 220-239.
- Çal, Halit. "Göynük (Bolu) Şehri Türk Mezar Taşları". *Vakıflar Dergisi* 30 (2007), 295-383.
- Çal, Halit. *Boyabat Mezar Taşları*. Ankara: Boyabat Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.
- Çavuş, Fatih. *Osmanlı Mezar Taşlarının Sırları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

- Çaycı, Ahmet. *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol*. Konya: Palet Yayınları, 2017.
- Çetinaslan, Mustafa. *Taşların Dili İnegöl Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. Bursa: Aras Kültür Sanat, 2021.
- Çoruhlu, Yaşar. *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar - Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2016.
- Çulpan, Cevdet. *Serviler I*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1961.
- Demiriz, Yıldız. *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*. Ankara: Hayalperest Yayınevi, 2017.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Aydın Kitapevi, 2008.
- Duran, Ayşe - Arslan, Muhammet. "Türk Sanatında Dönüşüm Alegorisi: Ani'den Yer Ejderi ve Balık Figürlü Kemik Eser". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 111 (Eylül 2024), 303-322. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1462054>.
- Erdem, Tuba. *Akhisar Ulu Camii ve Paşa Camii Hazinelelerinde Mezar Taşları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Esin, Emel. "Kün-Ay (Ay-Yıldız) Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi". *TTK Bildiriler VII*. 355-356. Ankara: TTK Yayınları, 1972.
- Esin, Emel. "The Horse In Turkic Art". *Central Asiatic Journal* 3/4 (Aralık 1965), 167-227.
- Eyice, Semavi. "Ayyıldız". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/297-298. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Eyice, Semavi. "Kırşehir'de H. 709 (M. 1310) Tarihli Tasvirli Bir Türk Mezartaşı". *Reşit Rahmeti Arat İçin*. 208-243. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966.
- Gedikli, İsmail. *Akçaabat Yöresindeki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Gökler, Burak Muhammet - Genç, Mustafa. "İsmail Fâzıl Ayanoglu Arşivi'nden Örneklerle Bektaş Mezar Taşları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 108 (Aralık 2023), 259-286. <https://doi.org/10.60163/hbv.108.014>.
- Gündoğdu, Hamza. *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*. Ankara: Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, 2000.
- Harman, Mürüvet - Erdihan, Yavuz. "Başköy Köyü Mezarlarına Farklı Perspektiflerden Bakmak". *Mecmua-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (Eylül 2021), 252-271. <https://doi.org/10.32579/mecmua.978027>.
- İrfan Yiğit - Ülkü Ünlüsoy. *Osmanlı Dönemi Çorum Mezar Taşları*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2014.
- İşli, Necdet. *Osmanlı Serpuşları*. İstanbul: Ebru Matbaacılık, 2009.
- Karamağaralı, Beyhan. "Sivas ve Tokat'taki Figürlü Mezar Taşlarının Mahiyeti Hakkında". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 2 (1971), 75-109.
- Karamağaralı, Beyhan. *Ahlat Mezartaşları*. Ankara: Güven Matbaası, 1972.
- Kavalçalan, Enes. "Bayat Boyunun Nevşehir'deki Uzantıları: Ayhan Köyü Mezar Taşları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 106 (Temmuz 2023), 211-252. <https://doi.org/10.34189/hbv.106.010>.
- Keskin, Burcu. *Antalya'da Osmanlı Dönemi Mezar Taşları: Alanya ve Manavgat İlçeleri*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Khamehyar, Ahmad. "Osmanlı Dönemi Resimli Dua Kitaplarında Kutsal Emanetlerin Tasvirleri". *Tasvir, Teori ve Pratik Arasında İslam Görsel Kültürü*. ed. Nicole Kançal vd., 389-420. İstanbul: Klasik, 2016.

- Kılıç, Atabey. "Manisa Demirci'de Görülen Alevî-Bektaşî-Rıfâî Meşrepli Bir Tarikat: Ma'rifilik". *Turkish Studies* 158 (2007), 21.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin. "Kars-Ardahan Türkmenleri". *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi* 181 (1964), 3495-3497.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin. *Kars Tarihi*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- Konukçu, Enver. *Ardahan Tarihi*. Ankara: Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, 1999.
- Köşklü, Zerrin - Gökler, Burak Muhammet. "Bursa Umur Bey Camii Haziresindeki XVIII. Yüzyıl Serpuşlu Mezar Taşları". *Bilimname* 49 (Nisan 2023), 237-268. <https://doi.org/10.28949/bilimname.1226165>.
- Kucur, Sadi Süleyman. "Mezartaşları". *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 5/431-445. İstanbul: İBB Kültür AŞ Yayınları, 2015.
- Kutlu, Hüseyin. *Kaybolan Medeniyetimiz Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Tarihi Mezar Taşları*. İstanbul: Damla Yayın Evi, 2005.
- Laqueur, Hans Peter. *Hüve'l Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.
- Maraşlı, Savaş. "Türk Alp Geleneğinin Ortaçağ Anadolu Tasvir Sanatına Yansımaları". *Sibirya Araştırmaları Dergisi* 1/3 (Mart 2013), 17-42. <https://doi.org/10.7816/sad-01-03-02>.
- Mermutlu, Bedri – Öcalan, Hasan Basri. *Tarihi Bursa Mezar Taşları-I Bursa Hazireleri*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011.
- Muşmal, Hüseyin - Çetinaslan, Mustafa. "Konya İli Beyşehir İlçesi Fasıllar Köyü Mezar Taşları". *Turkish Studies* 8/7 (2013), 323-354.
- Necdet, Aysal. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 10/22 (2011), 3-32.
- Nefes, Eyüp. *Samsun Yöresinde Bulunan Mezar Taşları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Ögel, Bahattin. *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Öney, Gönül. "Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları". *Vakıflar Dergisi* 8 (1969), 283-291.
- Özkan, Haldun. "Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15 (2000), 31-47.
- Özkan, Haldun. "Şiran Seydi Baba Köyü'nde Bir Grup Osmanlı Dönemi Eserleri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/34 (2005), 117-135.
- Pektaş, Kadir. *Adilcevaz ve Çevresindeki Mezar Taşları*. İstanbul: Ege Yayınları, 2007.
- Pektaş, Kadir. *Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Sağiroğlu Arslan, Aslı. "Taşlar Konuşur: Türk Mezar Taşlarının Biçim Dili". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 6/3 (2017), 1923-1937.
- Sağiroğlu Arslan, Aslı. *Kayseri Zamanı Irmağı Çevresindeki Bezemeli Mezar Taşları*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2005.
- Sarıoğlu Arslan, Aslı. *Develi İlçesindeki Bezemeli Mezar Taşları*. Kayseri: Develi Belediyesi Kültür Yayınları, 2007.
- Sevin, Emine Nilüfer. *Çorum Mezar Taşları*. Ankara: Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

- Somuncuoğlu, Servet. *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*. İstanbul: Az Yapı Güngör Matbaacılık, 2008.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999.
- Sürün, Mustafa. *İstanbul Şeyh Vefa Cami Haziresi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Süslü, Özden. *Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1989.
- Şen, Ahmet. “Kars Mezar Taşlarında Yazı Dışı Figüratif Ögeler”. 28. *Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı 16-19 Ekim 2024*. ed. Ökkeş Hakan Çetin vd. 390-391. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2025.
- Şen, Ahmet. “Manisa'nın Salihli İlçesi, Poyraz Köyü Mezarlığında Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları”. *Diyanet İlmi Dergi* 59/4 (Aralık 2023), 1339-1372. <https://doi.org/10.61304/did.1380575>.
- Şen, Ahmet. *Manisa Salihli'de Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Şen, Korkmaz. *Eceabat'a Bağlı Bazı Merkezlerdeki Türk-İslam Dönemi Mezar Taşları*. Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Şen, Korkmaz. *Selçukludan Osmanlı'ya Bir Miras Baskıl Şeyh Hasan Köyü Tarihi Mezar Taşları*. İstanbul: Ege Yayınları, 2021.
- Şimşir, Zekeriya. “Devrek Kitabeleri ve Mezar Taşları”. *Devrek ve Çevresi Tarihi: Zonguldak, Krd Ereğli, Çaycuma, Safranbolu, Bartın*. ed. Güngör Karauğuz. 323-346. Konya: Çizgi Kitapevi, 2011.
- Tali, Şerife. “Kayseri Tavlusun Köyü Mezarlığında Bezemeli Mezar Taşları-II”. *Sanat Dergisi* 21 (2012), 97-124.
- Tibet, Aksel vd., “Stelae Turcicae VIII Yenikapı Mevlevihânesi Haziresi”. *Cimetires Et Traditions Fneraires Dans Le Monde İslamique (İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri)*. ed. Jean Louis vd. 223-281. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Topçu, Sultan Murat. “Talas İlçe Mezarlığında (Cemil Baba Mezarlığı) Yer Alan Bezemeli Mezar Taşları”. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (2009), 141-175.
- Tunçel, Gül. *Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Türker, Fatma. *Sinop Seyyid Bilal Türbesi Haziresindeki Mezar Taşları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Varol, Abdul Halim. *Aydın Koçarlı Cihanoğlu Camii Haziresi Mezar Taşları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Varol, Abdul Halim. *Aydın Kuşadası Adalızade Mezarlığı Osmanlı Mezar Taşları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Yavuz, Sena. *Sakarya İli Geyve İlçesi Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Zeybek, Recep. *Denizli Kabristanlığında XVIII. ve XIX. Yüzyıldan Kalma Mezar Taşlarının Tahlili*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Extended Abstract

Damal, which is approximately 50 km. away from Ardahan province, is surrounded by Hanak in the south, Çıldır and Georgia in the east, and Posof in the north; throughout history, the region has been the transit route of Turkish tribes migrating from Central Asia. The region was under the rule of Persians, Romans, Byzantines, Turks, Georgians, Russians and Turks again in the following years. In history, the region, which was known as Kur'a or Meşe in Posof Sanjak, was annexed to the Seljuk lands by Alparslan in 1064. During the Akkoyunlu Uzun Hasan period, the Dulkadirli Turkmens, who were voluntarily brought from the Maraş region and settled in the region, continued their traditions and customs in this region. Ardahan was annexed to the Ottoman Empire during the reign of Suleiman the Magnificent and became a sanjak centre of Erzurum province. Ardahan, which was a district centre of Kars until 27 May 1992, became a province in this year and Damal, which had the status of a town, became a district. Damal, which has a rugged land structure, is surrounded by hills and the local people generally have Hüseyini-Bektaşî belief. Damal Turkmens, who continue Alevism and Central Asian Turkish culture today, have reflected their Turkmen identity with various symbols, motifs and figures, which have also engraved their culture on tombstones.

In this article, examples of decorated graves and tombstones belonging to Turkmen Alevis identified during the research we conducted in Damal district centre and villages in November 2023 are discussed and these examples are evaluated in terms of grave type, tombstone form, headgear form and ornamentation features. In the study, it was determined that the traditional gravestones of Damal region were applied in the late Ottoman early Republican period. The graves and tombstones discussed in the study were analysed in detail under headings such as grave type, tombstone form, headgear type and ornamentation features. In this context, in the research we conducted in the Aşağıgündeş and Burmadere villages of Damal district of Ardahan, it was seen that all of the graves were made in the form of sarcophagus graves. There are many examples of gravestones with different forms. In the research we conducted in the Aşağıgündeş and Burmadere villages of Damal district of Ardahan, a total of 16 gravestones were found in 7 different forms, 8 of which were head tombstones and 8 of which were foot tombstones. These tombstones were categorised within themselves on the basis of our previous studies.

Headgears are accessories designed according to various positions and titles in the Ottoman period, showing the social status of a person and worn on the head. The headgears, which differed according to their periods, were also called serpuş, which means covering the head in Persian in some periods. In the research we conducted in the Aşağıgündeş and Burmadere villages of Damal district, 7 different types of tombstone headdresses were identified. It was observed that the headdresses generally consisted of fez type and turbans formed by wrapping the destars in different ways. The compositions decorating the surfaces of the graves and tombstones we have examined appear as floral, geometric, object and figural ornaments. In the study, it was observed that the most intensively used ornament group was object ornaments. The motifs commonly used in floral ornamentation are cypress/cypress tree and various tree motifs. As geometric ornamentation, the elements we encounter in Damal tombstones are passionflower and triangle / lozenge motifs. In object ornamentation; ibrik, jug, basin, tray, cup, sword, dagger, pistol, rifle, depictions with various meanings were preferred as ornamental elements on Damal graves and tombstones.

With this study, it is aimed to contribute to the history of Ardahan, the development of graves and tombstones, and to transfer our rare artefacts, which are the symbol of our existence in these lands, to future generations in a healthy way.

